

НАЗВА ТВОРУ ЯК ОБ'ЄКТ ОНОМАСТИКИ
(ПЕРЕВАЖНО НА МАТЕРІАЛІ ТВОРЧОСТІ МИКОЛИ БАЖАНА)

Ю.О.Карпенко
(Одеса)

Твір починається з назви. Принаймні для читача, а нерідко - і для письменника, творця. Назва акумулює в собі художній задум, ідейний зміст твору, становить його візитну картку. Якщо шукати в творі найважливіше слово чи словосполучення, то ним, безперечно, треба визнати назву твору. Тому дивує факт, що у вітчизняній науці літературознавці і особливо мовознавці приділяють вивченню назв творів недостатню увагу.

Назви художню творів, особливо назви неочевидні, нерідко так чи інакше коментуються у розвідках, присвячених відповідним творам. Однак це - дослідження, так би мовити, "вертикальне", дослідження, що встановлює зв'язки назви із твором, але не встановлює властивостей самих назв. Дослідження ж іншого плану - дослідження "горизонтальні", які зіставляють не назву з твором, а одну назву з іншою, що спеціально присвячуються назвам творів, - таких досліджень майже немає.

З небагатьох існуючих екскурсів цього плану треба згадати праці, написані на російському матеріалі: С.Д. Кржижановський, Поэтика заглавий. М., 1931; З.Д. Блисковский, Поиски названия "Вопросы литературы", 1962, № 4, с.168 - 182; його ж, Муки заголовка, М., 1972 (тут зібрано чимало цікавих прикладів і висловлювань з приводу назви твору); М.С. Альтман, О названиях художественных произведений. - "Русская речь", 1969, № I, с.25 - 29. На Україні, здається, перша назвознавча студія належить перу М.В. Павлюка і присвячується назвам поезій П.Г.Тичини¹.

Назви творів - це власні назви². У принципі ними повинен займати-

¹ М.В. Павлюк. Мовна характеристика назв поезій П.Г.Тичини. - "Павло Тичина. Збірник статей". Одеса, 1962, с. 264 - 267.

² Пор. Ю.О. Карпенко. Велика літера і власні назви. - Українська мова і література в школі, 1969, № II, с. 28.

ся спеціальний розділ ономастики, але цього розділу ще не існує. Тому здійснення саме ономастичного підходу до назв творів, поряд з літературо-рознавчим та мовознавчим підходами, видається тим більш доцільним і своєчасним.

Назва твору є його власним іменем, тобто відношення між назвою і твором у принципі такі ж, як відношення між іменем і людиною або між топонімом і географічним об'єктом. Ця властивість назв творів об'єднує їх з іншими розрядами власних назв і дозволяє так чи інакше, переносити на назви творів результати і методи загальної ономастики.

Водночас назва твору є його елементом, його складовою частиною. У цьому полягає специфічна особливість назв творів, яка відрізняє їх і від усіх інших розрядів власних назв. Тут маємо унікальну для ономастики ситуацію, коли і назва, і об'єкт називання мають однакову форму вираження - мовну, словесну. Тому-то перенесення на назви творів результатів і методів, будь-яких закономірностей загальної ономастики має супроводжуватись істотними корективами і здійснюватися дуже обережно.

Як ономастичний елемент назва твору є саме назвою, тобто одиницею лексичного рівня, незалежно від того, чи вона виражена словом, чи словосполученням, чи цілим реченням. Як елемент твору його назва входить до структури, до мовної тканини твору, тобто є одиницею синтаксичного рівня, причому так само незалежно від форми свого вираження. На цьому останньому рівні назва твору завжди є реченням - найчастіше називним, але нерідко й реченням іншого типу³. Це характерно, зокрема, для назв поезій М.П. Бажана "Хай славиться сонце!", а також для назви епізодів "Повісті про містера Юза, мюзик-хол, про таверну і трампа Джека": "Юз читав газети", "Полісмени Нью-Йорку не сплять", "Юз думав", "Дуже можливо, що Джек закінчив свою путь" тощо.

Пошуки відповіді на питання чому даний твір названий так, а не інакше, що означає його назва, дещо умовно можна назвати етимологічним підходом до вивчення назв творів. Умовно тому, що йдеться про творчу, стилістичну "етимологію", про етимологію предметну, речову, а не словесну. Словесно назви творів майже завжди цілком прозорі. Скажімо, назви Бажанових поезій "Любисток", "Дорога", "Число" є цілком прозорими в тому розумінні, що в них використано звичайні, загальновідомі слова української мови любисток, дорога, число. Лиш поодинокі назви, переважно старовинних творів, становлять труднощі і для словесної, мовної етимології. Прикладом останнього може бути назва двох давньоісландських пам'яток "Едда", походження якої, незважаючи на численні етимологічні спроби, залишається невідомим⁴.

З точки зору предметної питання про зміст назви стає значно склад-

³ Пор. А.М. Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении. Вид.УП, М., 1956, стор. 380.

⁴ М.И. Стеблин-Каменский. Снорри Стурлусон и его "Эдда". - У кн.: Младшая Эдда, Л., 1970, с. 185 - 186.

нішим, а прозорість назви дуже часто зникає. Добра назва ніби вузлом зв'язує різні мотиви твору, її зв'язки з твором виявляються складними і багатогарбовими.

За вимогами єдності назв у циклі сонет М.П. Бажана одержує рослинну назву - "Любисток", пор. "Папороть", "Розмай-зілля" у тому ж циклі. Рослина любисток у творі згадується: "Розквітне рути цвіт і проросте любисток". Але сонет одержує назву не "Рута", а саме "Любисток" - назву, що асоціюється у поета і його читача з любов'ю. І тут не має абсолютно ніякого значення той факт, що дійсне походження назви рослини - зовсім інше (це старе запозичення з німецької мови з початковою семантикою "рослина з Лігурії").

У вірші "Дорога" можна виявити принаймні чотири лінії зв'язку назви з твором. Тут і цілком конкретна дорога ("Іду, й дороги переламані, гнучись, плазують із-під ніг"), і образи-переосмислення із змістом "напрямок" ("Так важко на жорстких камені Класть лінії твердих доріг"), "життєвий шлях" ("Дорога зустрічей і тиха путь прощань"), "розвиток людства" ("І кожному іти тобою, Людська дорого меж і мір!"). При цьому кожне наступне осмислення дороги виявляється більш узагальненим, ніж попереднє, а всі осмислення разом уміщуються в назві "Дорога", з залізною необхідністю породжують цю назву.

А скількома гранями, і знаними українській мові, і вперше знайденими поетом, розкривається назва "Число" у поемі з цим найменням! Тут і "розкриті настіж числа", що "стоять, мов згарища", і "Абстракція числа, як привид божества" і "Бадьорий наступ творчого числа".

Зовсім не випадково літературознавці іноді сперечаються з приводу сенсу назви того чи іншого твору. З одного боку, назва твору підказується самим його змістом, породжується його суттю, а з другого - стоїть традиція⁵, - індивідуальні уподобання письменника, ті чи інші обставини, іноді просто випадкові. Б.Прус відзначив у одному листі, що він назвав свій відомий роман "Лялькою" з вдячності до факту (судовий процес про крадіжку ляльки), який наштотхнув його на задум твору⁶.

Встановлення предметної етимології назв художніх творів є, очевидно, головною проблемою, головною метою вивчення цих назв. Однак досвід топоніміки вчить, що етимологічний (чи історико-етимологічний) підхід до власних назв потребує значних підготовчих робіт, що без таких робіт він не дає потрібних результатів. Перше ніж братися за етимологію назви, доцільно спочатку вивчити її будову, встановити внутрішні особливості

⁵ Вплив традиції на добір назви твору добре показав М.С. Альтман у вказаній вище статті. Перша збірка віршів Миколи Бажана - "17-й патруль" переіменується назвою із збіркою В.Л. Брюсова "*Tercia vigilia*". Назву Бажанового циклу "Бориславські оповідання" взято у І.Я.Франка. Передусім традиція, правильна чи неправильна уява про смаки населення впливає й на заміну назв деяких закордонних кінофільмів, що виходять на екрани кінотеатрів нашої країни. Пор. цікаві спостереження Л.Успенського про зміну характеру назв кінофільмів у повоєнний час ("Неделя", 1971, №30, с. 22)

⁶ Публікація в ж. "Przekrój" №1356 від 4 квітня 1971 р.

назв, розглядуваних не поодинокі, а в сукупності, в системі. Тому можна запропонувати їй структурно-синхронічний підхід до назв творів, який, не оминаючи зв'язків назви з відповідним твором, зосереджує увагу на виявленні прикмет, особливостей, організації самих назв творів. Спробуємо реалізувати такий підхід на прикладі назв творів Миколи Бажана.

Художній твір може мати назву, а може її не мати. Останнє трапляється (якщо говорити про завершені твори) тільки у віршах, причому переважно ліричних. Для ліричного вірша знайти назву нелегко, іноді й неможливо. Сума почуттів і настроїв, гра відтінків і нюансів, виражених поетом, далеко не завжди піддається стислому сформулюванню, позначенню якогось назвою.

Тому-то у поетів-ліриків, наприклад у В.Сосюри, так багато віршів не мав назви. Та й не повинна мати назви, наприклад, безсмертна поезія, що починається рядками:

Коли поїзд у даль загуркоче,
пригадаються знову мені
дзвін гітари і місячні ночі,
поцілунки й жоржини сумні...

Будь-яка назва виявиться тут блідою, безсилою, невірною.

Безіменні твори, до речі, теж треба якось назвати, якось вказувати їх у змісті книжки, при посиланні на них тощо. Тому в цих випадках з'являться "технічні" назви, для яких використовується перший рядок вірша. Слід підкреслити, що подібне іменування є чисто умовним позначенням, саме технічною назвою, і його не можна плутати з справжніми, визначеними автором назвами творів.

Значне поширення безіменних творів і відповідно їх технічних назв (вказемо тут і на традицію іменування творів фольклорної поезії, теж по суті безіменних) призводить до того, що іноді поети самі визначають назвою вірша перший його рядок, тобто користуються, власне кажучи, технічними назвами. Цей спосіб іменування широко використовується, наприклад, у ранніх віршах П.Г.Тичини. Пор. "Я стою на кручі...", "Деся на дні мого серця...", "Коли в твої очі дивлюся..." тощо. Іноді береться лише частина першого рядка: "Закучерявилися хмари...", "Подивилась ясно...", "Як упав же він..."⁷.

У цьому випадку перший рядок вірша (або обрана для назви твору його частина) друкується над віршем у вигляді заголовка. Такий спосіб іменування з названих вище причин буває іноді єдино можливим. Однак у принципі даний шлях побудови назв творів не належить до найкращих.

⁷ Приклади із збірки П.Г.Тичини "Арками, арфами...". К., 1968. Такий спосіб іменування творів трапляється і в Миколи Бажана, пор. поезію "І сонце таке прозоре" (1936), однак загалом він для поета в нехарактерним.

У поета-епіка Миколи Бажана творів без назв немає. Як влучно зауважив Є.Адельгейм, "поетичні Будівлі Бажана стоять на міцному епічному фундаменті"⁸. І одним з невідмінних елементів цього фундаменту є назва твору. Зображення зовнішнього світу, а не тільки внутрішнього, легше піддається іменуванню. Поза тим епічне мислення, епічна організованість поета вимагає точних формулювань, в тому числі й у вигляді назви твору.

У першій збірці М.П.Бажана "17-й патруль" вагомість назв творів підкреслена тим, що вони винесені на окремі аркуші. При цьому один вірш, що має тут "жанрову" назву "Сонет" (по суті це ще один спосіб позначання безіменних творів), вже в наступній збірці "Різьблена тінь" озглавлений спеціальним іменем "Підкови коней" (початок сонету: "Відстукали копита коней бойових").

Основні особливості назв творів можна виявити шляхом їх певного групування, класифікації. Оскільки йдеться про назви художніх творів, то тут найістотнішим слід визначити групування за якістю, тобто, примірно кажучи, класифікацію назв творів на хороші й погані. Нагадаємо в цьому зв'язку одне зауваження К.Г.Паустовського: "Взагалі вся історія завоювання Америки - це історія людської підлоти. Її так і треба озглавити. Хороша назва для історичного роману: "Підлість." Вона звучить як ляпас.

О ці постійні виснажливі пошуки назв! Видумування назв - особливий талант. Є люди, які добре пишуть, але не вміють давати назви своїм речам. І навпаки"⁹.

Але за якими критеріями оцінювати назву твору? Очевидячки, самого тільки критерію "здається" - не досить. Треба шукати чогось більш об'єктивного. При цьому ні якості, ні популярність самого твору автоматично не свідчать про високу якість назви. Паустовський слушно говорить якраз про відсутність зв'язку між рівнем твору і вартістю назви...

По-перше, назва твору має бути лаконічною. Довгі назви вийшли з моди ще у XVIII ст., а XX вік взагалі запровадив моду міні, що обмежується одним-двома словами.

По-друге, і всупереч першому, назва твору повинна мати велике змістове навантаження. В кінцевому рахунку справа зводиться до зв'язків назви з твором, про які йшлося вище. Назва тим ліпша, чим більший шматок змісту твору, його духу і тональності вона виражає, чим більше у неї ліній зв'язку з твором. Назва тим ліпша, чим вона менша і чим більше несе в собі художньої інформації. За словами О.М. Пешковського, "назва книги завжди є щось більше, ніж назва"¹⁰. Розміри цього "чогось" і визначають передусім якість назви.

⁸ Є.Адельгейм. Чуття єдності. - В кн.: Микола Бажан. Багрець. Поезії. К., 1966, с.3.

⁹ К. Паустовский, Золотая роза. Собрание сочинений в восьми томах, т. III, М., 1967, с. 425

¹⁰ А.М. Пешковский. Зазначена праця, с. 178.

Застосування обох критеріїв до назв поезій М.П.Бажана об'єктивно свідчать про високий рівень, про високу якість цих назв. Автор статті мав бесіду з М.П. Бажаном з приводу назв його творів. Бесіда показала, що поет дуже уважно ставиться до назв своїх творів, надає назвам великої ваги. Письменник відзначив, що він іменує твори уже після їх написання, що назви даються йому дуже нелегко, народжуючись у справжніх творчих муках, іноді кількадедних, що чимало назв так і не вдовольняють його як творця.

Останнє зауваження, зрозуміло, лише ілюструє високу сумлінність і вимогливість поета до себе. Поза тим твір у принципі може мати кілька однаково хороших назв - далеко не завжди є тільки єдино можлива, найкраща. Традиція міцно зв'язала з шекспірівськими шедеврами назви "Ромео і Джульєтта" та "Отелло", і тому ці назви здаються найліпшими. Але, мабуть, тільки тому. Та ж сама традиція не менш міцно закріпила б і, скажімо, назви "Ромео" та "Отелло і Дездемонна". Іншими словами, навіть у прекрасних назвах залишається якийсь елемент випадковості, що й викликає невдоволення творця. Загалом же поезія Бажана - приклад хороших назв з першокласними творами.

У двотомнику М.П.Бажана 1965 р.¹¹ є 135 назв, якщо поррахувати й назви циклів, але не рахувати підзаголовків. Останніх у названому виданні 11. Підзаголовки виконують у поета переважно підсобну, уточнюючу роль, вказуючи джерело мотиву ("З Джека Ліндсея" тощо) або визначаючи жанр твору. Ці 135 назв виражені 285 словами. Таким чином, середня довжина назви твору у Миколи Бажана - 2,1 слова. Найбільше назв двослівних (48) і однослівних (42), найдовша назва складається з п'яти слів ("В одному з лондонських кварталів"). Це - про лаконізм назв.

Що стосується обсягу художньої формації у Бажанових назвах, то тут передусім треба ще раз наголосити на багатоплановості, семантичній багатозначності цих назв. Назва майже кожного твору має у М.П.Бажана мінімум дві лінії зв'язку з твором - конкретну (предметну) і абстрактну (образну). Це стосується найконкретніших здавалося б назв - таких як "Протигаз". Протигаз, прилад для захисту від отруйних газів, - предмет, про який йдеться в названій баладі. Але протигазом стає й революційна свідомість п'ятого полку, що загинув у газовій завісі, але не зрадив червоного стяга.

Це так само стосується й найабстрактніших, суто образних на перший погляд назв - таких як "Політ крізь бурю". У цій поемі йдеться про літак, що летить крізь шалену бурю. Але назва разом з тим говорить не тільки (і не стільки) про це.

У цьому зв'язку треба відзначити й цілеспрямованість назв творів у Бажана, їх влучність і точність. Якою б місткою не була назва всього змісту твору вона, звісно, не виразить - інакше досить було б самої на-

¹¹ Микола Бажан. Твори в двох томах. Поезії та поеми, т.І-ІІ. К., 1965.

зви без твору. І в назву виноситься найважливіша ланка, вузловий елемент змісту. Якщо назви прив'язати (за їх найконкретнішим сенсом) до певних елементів твору, одержимо таке групування цих назв.

Із 135 назв творів, наявних у згаданому вище двотомнику Бажана, найбільша кількість (29) вказує на об'єкт зображення, на предмет твору; "Будівлі", "Собор", "Брама", "Будинок", "Прорив", "Битва", "Смерть Гамлета", "Зброя миру", "Нічний рейс", "Зустрічі", "Італійські зустрічі", "Зустріч біля брами" тощо.

Другу за кількістю групу назв становлять ті, що позначають місце дії твору (27 назв): "На руїнах у Кутаїсі", "Біля хати", "В яру", "Над морем", "Перед статуями Мікеланджело" та ін. Таких назв найбільше серед віршів, привезених з мандрівок поета.

Третє місце належить назвам, що так чи інакше окреслюють жанр твору (24 назви): "Пісня", "Пісня бійця", "Пісня волі", "Пісня про три ножі", "Балада про подвиг", "Солдатська балада", "Елегія атракціонів", "Трилогія пристрасті", "Слово о полку", "Грузинські поезії", "Жовтневий мари", також "Червоноармійська", "Колискова" тощо, сюди належить і назва "Сіциліана" (італійська восьмирядкова строфа з двома римами).

Четверте і п'яте місце поділяють назви (їх в по 16), що вказують на героя твору і на певні його речові обставини. В останньому випадку йдеться про описувану річ, яка, незважаючи на свою свою істотність, не є основним предметом зображення, основною темою твору. Пор.: а) "Садівник", "Танцівниця", "Гонець", "Данило Галицький", "Батьки й сини", "Ленін в Лондоні", "Міцкевич в Одесі", "Дві постаті" тощо; б) "Про жито й кров", "Прапор", "Залізний хрест", "Малюнки на панелі", "Труна Тімура", "Вітер зі сходу" тощо.

Шоста група - назви, що вказують на час дії (12): "21 січня", "День" "Ранок", "Залізнякава ніч", "Гофманова ніч", "Святкова ніч", "Одного осіннього ранку", "Напередодні" та 4н.

Сьому групу становлять назви, що виділяють якусь художню деталь твору: "Папироть", "Любисток", "Розмай-зілля", "Дорога" (з циклу "Сталінградський зошит"), "Очі" тощо - всього 7 назв.

Інші дві назви формулюють ідею твору: "Пощади псам нема!" і "Хай славиться сонце!". Це досить характерно: поет не нав'язує читачеві думки вже самим заголовком, а веде до неї через художню структуру твору. Читач сам приходиться до ідеї твору, сам її виділяє, а не наштовхується на неї з самого початку.

Нарешті у двотомнику маємо по одному прикладу назви-адреси ("В день Жовтня - братам") і назви-присвяти ("Пам'яті полеглих").

Назви творів Миколи Бажана, як правило, будуються нестандартно, не за шаблоном. Вони виявляють таку ж семантичну пластичність, як і пластичність своєї структури. На чолі твору, як командир, стає той його елемент,

що виявляється найістотнішим. Вірність вибору цього елемента, продуманість словесної форми та великий обсяг її інформаційного навантаження - ось характерні риси назв поезій Бажана.